

STURM LÁSZLÓ

A föld alól a perifériára

A rendszerváltás (-változás) értelmezése Orosz István A szellem helye és Dokumentumtörténet, Karátson Gábor Ötvenhatos regény és Rott József Bányászgyász és Egy meg nem harcolt forradalom áldozatai című műveiben

lőször nyilván tisztázni kell, mi köti össze ezt a három embert, illetve műveiket. Egyrészt amire a cím utal: mindhárman szembekerültek a korábbi uralommal – Karátson ötvenhatos tevékenysége miatt börtönbe zárták, Orosz az illegális-ellenzéki *Beszélő* előállítója volt, majd évekre emigrált, Rott is többször megjárta a fogdákat a rendszerrel szembeni tevékeny undora miatt –, vagyis életük egy lényeges része félrehúzódnak, mintegy a föld alatt folyt. Igazi, konspiratív illegalitásról csak Orosz esetében beszélhetünk, de Karátson önmegőrzése is sokáig csak festészetében és művészeti írásaiban vált nyilvánossá, Rott pedig szó szerint dolgozott a föld alatt: egy ideig bányász volt Komlón. Mindannyian kisodródtak a közfigyelem belsőbb köreiből: Rott elvonult egy kis mecseki faluba, Orosz és Karátson, akik az SZDSZ-hez álltak valamikor igen közel, szakítottak, és szembefordultak a párttal, így megfosztattak a nyilvánosság és a hatalom támogatásának számos lehetőségétől, korábbi szerepükhöz képest háttérbe szorultak.¹ (Talán mondani sem kell, de azért mégsem árt kimondani, hogy ez a hatalmi befolyást, médiaszereplést, közismertséget illető szélre sodródás szellemi és tisztességbeli szempontból valószínűleg épp hogy középpontba kerülést jelent.) Bizonyos kívülállás az is, hogy egyikük sem „hivatásos” író, vagy nem csak az. Karátson sokáig csak mint festő szerepelt a köztudatban, Orosz filozófus, kertész, újságíró és számítógépes szakember, Rott bányász, bútorfelújító, jelenleg házat épít és gazdálkodik.

Másrészt mindhárman olyan témát választanak itt számba vett írásaikban, amely erősen önéletrajzi (és mint majd később kifejtem, ez nem pusztán tematikai esetlegesség), elemzett alkotásaikban megjelenő életútjuk pedig alapvetően valamilyen városi közegbe fonódik (Karátsonnál és Orosznál Budapest, Rottonál Komló ez a város). Sorsukban sok más mellett szembeötlő párhuzam, hogy – nem kis mértékben a fennállóval szemben érzett undorból kifolyólag – mindnyájan közel kerülnek a pusztuláshoz, de végül kiküzdik magukat (és talán megerősödve küzdik ki magukat) a megpróbáltatásból (Karátson az idegösszeroppánásból, Orosz a rákból, Rott az alkoholizmus határáról tér vissza).

Nem meglepő hát, hogy gondolataikban, témáikban is számos átfedés és hasonlóság ragadható meg. Mindez a sok egybeesés annál érdekesebb, mert három különböző generációba tartozó – és különböző alkatú, sorsú – emberről van szó. Különböző, de mindegyikük esetében így vagy úgy szintén meghatározó a családi háttér, amely hangsúlyos szerepet kap műveikben. Orosz egy öntudatosan szociáldemokrata, a Kádár-rendszerrel nem lepaktáló, Rott egy mozivállalkozó családból származó, párttaggá és bányásszá váló apa köré épülő, Karátson egy kisnemesiből polgárivá, erdélyiből, felvidékiéből – és emlékezetes nagyanyafigurája révén: németből – budaivá váló családot állít az olvasó elé.

És ne feledjük, más műfajban alkotnak. Karátson műve regény, Rottéi elbeszélések, Orosz esetében pedig az egyik (*A szellem helye*) viszonylag összefüggő esszé gyűjteménye, a másik tekinthető visszaemlékezésnek, önéletrajznak és esszéregénynek, illetve ezek ötvözetének.

[*Műhely*]

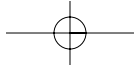
A rendszerváltozáshoz (nevezzük így, fenntartva, hogy a Karátson által is mindig föl- említett „rendszer-” és „módszerváltoztatás” kifejezéseket egyaránt használhatnánk) és az utána következőkhöz való viszonyt mindöjünkél alapvetően határozza meg három belátás. Először is ötvenhat eszménynek és mércének tekintése. (Karátson egész regénye eköré épül, Orosz már könyve első mondatában '56-ot idézi,² Rott is mint vonatkoztatási pontot említi az *Egy meg nem harcolt forradalom...* első oldalán. Hogy ez egyáltalán nem volt ma- gától értetődő a magát „demokratikus ellenzék”-nek nevező csoportot körében sem, arra Orosz hívja föl a figyelmet: „a baloldali ellenzék szinte valamennyi meghatározó képviselője a baloldali, marxista, sőt, esetenként a maoista, trockista hagyományokon nevelkedett, e gondolkodók, politikusok első szellemi orientációját ez a hagyomány szabta meg, amiből egyértelműen következett számukra – sok minden más mellett – az 1956-os forradalom szellemi és gyakorlati elutasítása. Ez a legfontosabb és talán a legmélyebben fekvő korlát e csoport családi hagyományként örökölt előítéletrendszerében.”³ És tünetértékű „az a furcsa zavar is, amely 1989 után a jobb- s a baloldalt egyaránt elfogta a forradalom fogalmával kapcsolatban”.⁴) Másodsorú összeköti a szerzőket a rendszerváltás felszabadulás- ként való megélése és lehetőség szerinti elősegítése. Harmadszor pedig az új rend és a korábbi közötti szerves összefüggés felismerése. Úgy látják, '89 után a pályát az MSZMP utódpártjának átmentett hatalmi helyzete, a lakosság tovább élő Kádár-kori reflexei és a mindezt eszményi fénybe állító neoliberais ideológia jelölte ki. A jobboldali kormányok- nak – amelyek iránt Rott, bár nem fenntartások nélkül, de kezdettől megértő, Orosz el- utasító, Karátson pedig egykori negatív vélekedését utólag sokban enyhíti – eleve idegen terepen kellett működniük. Mindannyian hibának tartják, hogy elmaradt a rendszervál- tás utáni számonkérés, amely valamiféle jelképes cenzúrát teremthetett volna, kiiktatha- tott volna a közéletből számos oda nem való alakot, és – főként – visszaadhatta volna az emberek jó részének az igazság érvényesülésébe vetett hitét. Rámutatnak, hogy ami keresztényi könyörületnek látszott sokak szemében, valójában az „elsorvasztott öntudat” következménye volt.⁵ A számonkérés hiányában viszont az új korszakba is áthúzódott a következmények nélküliség: „ha egy ország politikai és közéletét több évtizeden keresz- tül alapvető hazugságok és elhallgatások uralják, akkor ideiglenesen úgy tűnhet, mintha ez lenne a mérték.”⁶ A szépszis és kiábrándultság azonban egyikünkél sem tehetetlen kar- szétáráshoz vezetett, hanem fokozott felelősségvállaláshoz.

A felelősség mutatkozik meg a bajokkal való nyílt szembenézésben. Az itt tárgyalt írá- sokból össze lehet állítani az egymással összefonódó társadalmi-nemzeti-közösségi-szemé- lyes gondok átfogó hálózatát. Ezek egy része Magyarországra vonatkozik, más része pedig – és talán lényegi része – európai és globális hatókörű. Az utóbbi esetben jelentős külön- ség van egyrészt Karátson és Rott, másrészt Orosz fölfogása között. Az előbbieket bizalmat- lanok az európai (és a földrészen kívül is domináns) úttal szemben, szerintük a gazdagabb országokban egyelőre félresöpört problémák jelentkeznek korábban és súlyosabban a sok értelemben periféria jellegű Magyarországon. De e mögött a nézet mögött fölsejlik a Né- meth László-i elszántság is: amennyiben meg tudjuk oldani saját problémáinkat, világvi- szonylatban mutatunk követendő példát. Orosz viszont bízik a „nyugati liberális demokrá- ciák”, mindenekelőtt az angol (a „Westminster”) modell érvényességében. Volt SZDSZ-es társaitól eltérően azonban nem szolgál másolást javasol, éppen hogy a saját hagyományok- kal való számvetést, a nemzeti adottságok tiszteletben tartását, a civil társadalom erejét lát- ja ebben a modellben megtestesülni, vagyis nem a neoliberais globalizmust, hanem XIX. századi értelemben vett szabadelvűséget, ha úgy tetszik, nemzeti-konzervatív liberalizmust hirdet.⁷ A valóban meggyőző eredmények ismertetése során mégis maradhatnak kétségek

az olvasóban: nem az-e az ára a – tegyük fel: valós – brit harmóniának, hogy számláit kivülálló országokkal fizetteti, feszültségeit, szemetét exportálja? (Ahogy Hajnal István fejtette ki a folyamat lényegét a két világháború között megjelent korszakmonográfiájában.) Nem hosszú távon tarthatatlan erőforrásfőhasználás áll-e mögötte? Ám ha ezekre igennel is válaszolnánk, akkor sem válik okvetlenül érvénytelenné Orosz meggyőződése! Hisz ő nem azt állítja, hogy az angol demokrácia tökéletes volna. Hanem azt, hogy ez „emberi léptékű”, a „természetesen kibontakozó emberi szükséglet hozta létre”,⁸ ezért a változó viszonyokkal ez tud a leginkább lépést tartani: „Mert az persze igaz, hogy a demokrácia sem tökéletes, mint ahogy semmi sem az, ami emberi. De eddig csak a polgári demokrácia bizonyult olyan társadalomszervezési formának, amely kellő teret enged a személyiség kibontakozásának, és ugyanakkor folyamatosan képes önmaga tökéletlenségeinek részleges kiküszöbölésére is. Éppen úgy, ahogy az ember. Ha emberi.”⁹ Vitatható, de kétség kívül vitaképes álláspont. Orosz organikus társadalomeszményének vitatható pontja például az Antall-kormány sommás elítélése, a Csurka által képviselt szellemiség „Csurka-féle fasizmus”¹⁰-ként való megbélyegzése, Károlyi Mihály példaképként kezelése.¹¹ Másrészt rokonszenves és Karátsonék („Németh László-i”) szellemiségével analóg, amikor a szélre sodródott helyzetben is lehetséges értéktételezés mellett száll síkra: „mintha Kornis azt mondaná, hogy ez idő szerint lehetetlen az univerzális értékek képviselése Magyarországon. Ha így gondolja, szerintem téved. Hiszen az igazság akkor is igazság. Kétségtelen viszont, hogy pillanatnyilag egyáltalán nem könnyű ezeket az értékeket képviselni, ám erről nem csupán a jobboldali szélsőség tehet. Hanem éppenséggel a kétfedelű nyelvjáratot immár csaknem fél évszázada oly magas szinten művelő kommunista-szocialista média.”¹²

Fölvetődik még az a kérdés is, vajon Orosz, még ha hosszabb kinttartózkodása idején helyesen látta is a dolgokat, nem ment-e el figyelmetlenül egy azóta lezajlott alapvető átrendeződés mellett, amelynek során az európai modell (leegyszerűsítve: a szociális piacgazdaság) alárendelődött az amerikai modellnek.¹³ További kardinális kérdés, vajon az európai modell tényleg optimális megoldás, vagy csak a vadglobalizmus átmeneti álcája volt-e.¹⁴ Hiszen ettől függ, mi a cél: a visszatérés a már egyszer működő berendezkedéshez vagy egy új, valószínűleg sose volt életmód kimunkálása.

Nézzük akkor tételesen, milyen problémákra kell így vagy úgy választ találni. Ömlesztve adom a felsorolást, mert a három szerző diagnózisa, bizonyos hangsúlyeltolódások, illetve műfaji, terjedelmi különbségek dacára, lényegében egybecseng. Szóba kerül a lakosság politikai megosztottsága (fölsejlik, hogy ez valószínűleg már a rendszerváltás táján be lett tervezve¹⁵), a pártérdekeknek a nemzeti elé kerülése, a korrupció, a maffiabűnözés,¹⁶ az SZDSZ „bolsevizálódása”¹⁷ és meghatározó ideológiai tényezővé növekedése, illetve az ehhez kötődő manipuláció (a szélsőjossal való riogatás, az MSZP szalonképessé tétele,¹⁸ lejárató kampányok és elhatárolódások,¹⁹ aláírási kampányok,²⁰ a felelősség szétkenése,²¹ a mindenre tromfként használt európaiság,²² a „hagyjuk a politikát” szlogen,²³ szavazatrabló álpártok létrehozása és nemtelen indulatok fölkelése,²⁴ a „tolerancia” és a „másság” szajkózása és a magukat érintő kritika iránti hiperérzékenység²⁵). Mindegyik szerző kiemeli a balliberális értelmiség iszonyodását a dolgok néven nevezésétől, a valós problémák sarkos megfogalmazásától. Az így kialakuló beszédmódnak lehet némi „joviális”²⁶ vonzereje, de valójában inkább „ilyen biz. (bizalmas, bizalmaskodó), biz. (bizonyos) fokú, belt. (belterjes) értelmiségi humor volt”.²⁷ Párhuzamos jelenség a közbeszédben elharapózó tegeződés.²⁸ A másik oldala pedig a gyűlölködő, trágár vagy kioktató, fölényeskedő beszédmód.²⁹ Orosz az itt körülírt nyelvezet eluralkodásának talán legfontosabb okát ragadja meg, amikor a „demokratikus ellenzék” elidegenedtségéről, a nagy társadalmi rétegek iránti bizalmatlanságról szól: „a demokratikus ellenzék nem annyira a társadalom központi csoport-

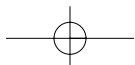
[*Műhely*]

jai – az ipari és az agrármunkásság – felé orientálódott, hanem inkább a perifériára szorult rétegek és szubkultúrák felé. [...] És azzal az ürüggyel, hogy a nép vélt érdekeit nem érdemes artikulálni, mert abból zsarnokság lesz, egyszerűen ignorálták a magyar társadalom döntő csoportjait. Így voltaképpen lényegileg kapcsolódtak ahhoz a bolsevik hagyományhoz, amelytől pedig – állítólag – szabadulni igyekeztek volna.”³⁰ Szintén Orosz beszél arról is, hogy a konfliktuskerülő stílus a rendszert nem megváltoztatni, hanem megreformálni akaró korábbi „pártonkívüli reformszocialista ellenzék” korszakának taktikájából is ered.³¹ És – a pártállami örökséggel egybefonódva – elsősorban innen vezethető le a szomszédság-(és egész kül-)politikánkat jellemző meghunyászkodás.³²

A politikai züllés mögött ott vannak az országos bajok, amelyek néha az új idők szelei, néha változatlanul vagy súlyosbodva húzódtak át a Kádár-rendszerből: a népszokássá lett öngyilkosság és magzatgyilkosság, a családok szétesése, az alkoholizmus, az eladósodás,³³ a környezetrombolás (például a szemét eláradása,³⁴ a „tarvágások, elűzött vadak, lecsupaszított lankák, fennsíkok”³⁵), a nemzeti vagyon külföldiek kezébe kerülése,³⁶ tömegek napról napra élése (és nem is csak anyagi értelemben),³⁷ a zaj kikerülhetetlensége,³⁸ az ünnepek elüzletiesedése,³⁹ az oktatás színvonalasítása,⁴⁰ a szó leértékelődése,⁴¹ a munkanélküliség, „a feketegazdaság terjedése”,⁴² a manipulatív tömegtájékoztatás, „az állami vagyon elherdálása”,⁴³ az elszegényedés, a nemzedékek közti szakadás,⁴⁴ az önállótlanúság és a hagyományos megélhetés megvetése,⁴⁵ az „etnikai feszültségek”,⁴⁶ a közbiztonság romlása és a lakások ebből eredő elértéktelenedése.⁴⁷

A „fokozódó zűrzavar”-t és a „teljes bomlás”-t⁴⁸ súlyosbítja, hogy ezek a jelenségek nem csak magyar sajátosságok, igaz, ez fölerősítheti a reményt is, hogy a közös problémára könnyebb lesz gyógyírt lelteni. A klímaváltozás réme pedig a társadalmi folyamatokat mintegy kozmikus léptékbe emeli, és a szélsőséges kiszolgáltatottság fenyegetését hordozza.⁴⁹ És jelzi, hogy inkább azoknak lehet igazuk, akik szerint a gazdag országok se jó úton járnak, az egész civilizáció tévedt meg, és van talán végveszélyben. Következésképp új utat kell találni, méghozzá az egészre érvényes újat. Karátson szerint ezt létrehozni kell, még nem áll rendelkezésre: „a kapitalizmussal ma sem rokonszenvezem, pláne nem ezzel, ami most van; a 'de hát akkor szerinted mi legyen' kérdésre pedig azt válaszolom, 'nem tudom'; *épp az a kérdés, mi legyen*, épp az a baj, hogy sem a valóságban, sem képzeletünkben nem létezik még az a rendszer – 'az igazi konfucianizmus', mondanám ma –, amely az embervilágot maradandóvá, a Földön még sokáig élhetővé tenné, és a Teremtő Isten gondolatának összeomlásával – lásd 'ökológiai krízis' – kezdeni tudna valamit”.⁵⁰ Orosz viszont azt sugallja – már volt szó róla –, hogy a „Westminster-modell” önmegújító képessége kiutat jelent (igaz, ő nem foglalkozik az ökológiai válsággal, csak társadalmi kérdésekkel): a „liberális demokrácia [...] nagyobb, a rendszer alapjait fenyegető katalizmák nélkül képes önmaga folyamatos megújítására, modernizálására”.⁵¹ (Minden bizonynyal ezzel a meggyőződéssel függ össze, hogy Orosz alapvetően félreértelmezi a harmadik út mibenlétét – és így a többször említett, állítólag följúduló népi-urbánus ellentétet. Tudomást sem véve a népi mozgalom hagyományairól és a hasonló külföldi törekvésekről, a harmadik út lehetőségét a szocializmus megreformálásának lehetőségével azonosítja.)⁵²

Írókról lévén szó, érdemes az irodalomról, művészetről megfogalmazott gondolatokat külön kiemelni. Orosz többször beszél az „írástudó” felelősségéről, ami az elvek iránti hűséggel és az értük vállalt áldozattal jár együtt. Nem szépíró, hanem Bibó a fő példa, az ő kapcsán fogalmazódik meg az írástudói lét értelme, a jóra való kísértés: „Bibó tudta, hogy 'rettenetes a kísértés a jóra' is, nem csak a rosszra, s azon igyekezett, hogy minél racionálisabb, minél plauzibilisebb, higgadtabb, méltányosabb és méltóbb formában 'kísértse a jóra' országa polgárait. Mint írástudó, ennél többet nem tehetett, de ezt meg kellett

tennie.”⁵³ (Vajon nem szerepben való tetszélgesen alapul ez az erkölcsi maximalizmus, nem naivítás-e a jó vonzerőként való felmutatása? Orosznál nem csupán életútja hitelesíti, hanem a filozófusi – hisz ez lenne végzettségét illetően! – belátás: „Az igazság a lét. Minden és mindenki léte. Az ember pedig e lét pásztora – mondja Heidegger.”⁵⁴ Aki tehát kívül kerül az igazságon, hontalanná válik. „És a szellemi hontalanságnál nincs elveszettebb állapot.”⁵⁵) A szépirodalomtól szintén alapvető elvárása, hogy az igazságban létezzen. Így állítható szembe a Böll művében megnyilatkozó „citoyen” szellem a Koltai-film kádárizmusával, hamisságával.⁵⁶ Napjaink nyilvánosságát illetően pedig a liberális média elfajuló hangvételére figyel föl.⁵⁷

Rott mindkét művében élesen elkülöníti saját írói törekvéseit a Moldova-, illetve Esterházy-féle sztáriróságtól. A pénzben és ismertségben mérhető sikerrel a lényegi valóság-megragadást és kiütkeresést állítja szembe. Az írás visszanyert öröme, az önépítésként fölfogott írás,⁵⁸ a saját hagyomány tudatosítása mégsem teljes kárpótlás a szavak visszahatalanságára, leértékelődésére: „Íróként megküzdöttem a szavak válságával, mégis rosszabb volt a közérzetem, mint annak előtte. Hiszen magánemberként, úgy látszik, nem menekülhetek előle. Megint Sarkadi Imréhez és Galgóczi Erzsébethez fordultam, mint annyiszor, hasonló hangulatban. [...] Mostanra értettem meg a művek fölötti, az írói sorsok bevégzésével nyomatékosított mondandót: mit sem érnek a baráti szavak, a vállon veregetések, ha társadalmi szinten semmit sem ér a szavunk. Ennél is fonákabb a helyzet, amikor a zsarnoki hatalom jutalmazza meg az írókat.”⁵⁹ A továbbiakban a „liberális irodalmat” mint tét nélkülit és valóságidegent, épp ezért az elektromos médiához „szocializáltat” jellemzi. Mint felvett, jól fészült szerepet, szemben az igazi irodalommal, „amibe bele lehet pusztulni, mert az egész lényével részt vesz benne az ember”.⁶⁰ Árukkodó a *Bányászgyász* vége felé (604) álló mondat: „Nélkületek (mármint megélt életanyaga nélkül – S. L.) legföljebb a szövegirodalomba vagy a tébolydába menekülhettem volna.” A szövegirodalom tehát éppúgy elszakad a valóságtól, mint a téboly. Ezért csak annyiban is érdekes: tünetként, illetve gyógyítandóként. (Mindettől nem független Rott szemében az irodalom iránti figyelem visszaszorulásának, az intézményrendszer leépülésének tapasztalata.)⁶¹

Karátson Gábor műve egy mélyen átgondolt – például mikszáthi, ottliki – hagyományokon kiérlelt és jelentőségében is talán ezekhez fogható nagyregény. Formabontásával akár a szövegirodalom híveinek is elnyerhetné a tapsát, ám az ő szemszögükből tekintve van egy nagy hibája: tétje, elkötelezettsége van (ezt mint önkényes szubjektivitást, illetve mint publicisztikai ízt tudja csak érzékelni például az egyik recenzens).⁶² Karátson kevésbé tér ki konkrétan az irodalom jelenségeire – fölfigyel a színvonalasabb műsorok „rétegműsorra” tételére (és éjjeli adásidőbe száműzésére) a televízióban, az ún. média eluralkodására és manipuláltságára (és a megszólalás ebből adódó elsúlytalanodására) –, inkább szemléletének egésze – átéltsége, pontossága, távlata – révén sugallja a beállítottságából fakadó, irodalomra is érvényesíthető nézőpontokat.

A forrásul használt művekben, láttuk, a magyar és a modern élet kiterjedt problémahálózata tárul föl, amelyben okok és okozatok, tüneti és lényegi dolgok szinte kibogozhatatlanul szövődnek össze. Mi lehet mégis az a közös alap, fertőzőgóc, amely mindezt táplálja? Leginkább talán a valóságvesztés, vagyis a valósággal való szembesülés hiánya és az álvalóságokba bonyolódás. Olyan probléma ez, amely azért is húzódnak át rendszerváltozásokon – még ha azok esetleg nem is pusztán „módszerváltások” –, mert valószínűleg a modernitás általános hozadéka.⁶³ És erről is elmondhatjuk, hogy „a globalitás nem megszüntette, hanem elmélyítette a modernitás ellentmondásait”.⁶⁴ Elmélyítette, mert egyre kevesebb menedéket hagy a kívül- vagy ellenállásnak, és mert egyre tökéletesebbé válik a látzatvilágokat létrehozó technika. Orosz a látványval való visszaélésésként jellemzi a fo-

[*Műhely*]

lyamatot, és a szerelem(-szeretet) valóságában találja meg a fő ellenszert: „A látvány mindenféle vegetatív és gondolati reakció beindítására képes – erre alapul a virtuálisrealitás-*ipar*. Ijesztő. Ha pontosan ugyanazok az élményeim lehetnek a virtuális realitásban, mint a nem virtuálisban, akkor mi a különbség a két realitás között? Van-e különbség? Van, de nem bennem, hanem a másik emberben. A *másik* a különbség letéteményese, s mint ilyen, a realitás garanciája. A virtuális realitás individuumba zárt, monaszok világa. A szolipszizmus világa. A másikkal együttlét a *jelenvalólét* realitásának világa. Ha a másikat kiküszöböljük, akkor ez a realitás megszűnik. [...] S mi más a szerelem, ha nem ennek a létezésnek ragyogóan tobzódó igenlése a másikkban?”⁶⁵ Mindhárom szerzőnél evidencia a virtualizáció és politikai manipuláció szoros kapcsolata és a neoliberalis szellemiség döntő felelőssége. „Ez már nem Kossuth népe, hanem Kádár Jánosé”, írták nem csekély gyönyörrel a balliberális lapok – sem baloldaliak nem voltak, sem liberálisak, de ez egy magyarországi regény, s így fiktív szerzőnek is, minden meggyőződés nélkül persze, magyarországi szóhasználatához kell tartania magát, fiktív szóhasználatához egy fiktív országban.”⁶⁶ „Miközben az egyéni szabadságjogok érvényesítéséért szállt síkra, tudatosan lemondott a kollektív szabadságjogok érvényesítésének követeléséről [...] Ezt a nyilvánvaló logikai ellentmondást igyekeztek sokan úgy feloldani, hogy megpróbálták a kádárizmust olyan *kvázi* különálló formációként beállítani, amelynek viszonyai között elképzelhető a kollektív szabadság valamilyen korlátozott érvényesülése. Mintha mindez csupán a helyes *taktika* függvénye lenne. [...] Mindennek az lett az általános politikai és kulturális következménye, hogy bármerre fordult is az ember, mindenhol csupán kváziminőségekbe ütközött ahelyett, hogy genuin, valódi, igazi, teljes lélekkel elvállalt, képviselt minőségek között választhatott volna. Ilyen módon a pártunkívüli reformszocialista ellenzék jelentős szerepet vállalt a genuin klasszikus liberális/polgári értékek *kváziasításában*.”⁶⁷ Rott a közeg „lidércessé”⁶⁸ válását szintén a Kádár-korba követi vissza: „Kimutatásokat, statisztikai adatokat hamisítottak meg, hogy legalább a látszatot fenntartsák. Lopni, csalni, hazudni már amúgy sem számított bűnnek. Megteremtették az álvalóságot a tankönyvek, az újságok és a televízió számára. Jóvátehetetlen bűneik talán legnagyobbikát, amely mindmáig meghatározója közös emlékezetünknek.”⁶⁹

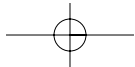
A fenti idézetekben Orosz és Karátson egyaránt utal egy olyan mozzanatra, amelynek döntő szerepe van a helyes valóságkép kialakításában és megőrzésében: a „teljes lélekkel” való „vállalásra”, a „meggyőződésre”. A valóságélmény alakítja ki a belső szilárdságot, vagy a vállalás nyitottsága teszi lehetővé a valósággal való találkozást? Lényegi kérdés, megválaszolni azonban nem tudom. De most elég is a kettő – belső elszántság és személyiségen túlnyúló érvényesség – egységének a megállapítása. A valóságélmény elevenségéből pedig kényszerítően következik a hagyományos erények visszanyerése: bátorságé, áldozatkészségé, közösségvállalásé, felelősségé, hűségé, önvizsgálaté stb. Van tehát honnan ítélni jelen és múlt fölött, van mit szembeállítani a zülléssel, káprázattal és pusztulással. Megalapozható az „együtt-nem-működés” ethosza.⁷⁰ Persze ezúttal sem ilyen egyszerű a dolog. Mert hogy miként képviselhetők a mai körülmények között ezek az erények, egyáltalán nem egyértelmű. Egységüket és használatukat Karátson elsősorban az ősi kínai kultúra és a Biblia, Orosz a klasszikus nemzeti liberalizmus, Rott az újraépülő identitás segítségével igyekszik megalapozni.

1956 mint a valóság társadalmi és nemzeti méretű, így egyúttal egyetemes jelentőségű helyreállítása – volt már szó róla – mindegyik szerző számára központi esemény. Rott nem részletezi saját fölfogását, Karátson és Orosz viszont igen, és kettejük között van némi értelmezési különbség. Ezt tekinthetjük fokozatnak, amennyiben Karátson tágasabb fölfogásába beleilleszthető Oroszé, de ellentétte is élezhethetjük, amennyiben úgy vesszük,

hogyan Orosz csak társadalmi-politikai-nemzeti, míg Karátson ezeken felül szakrális, időn kívüli szerepet tulajdonít a forradalomnak (épp a valóság teljes feltárulása miatt). De csak politikai szempontból is megfogalmazható a különbség: míg Orosz kommunizmus és nyugati demokrácia összefüggésében látja a történeteket, Karátson a „se kommunizmust, se kapitalizmust” jelszó szellemében mintegy az első antiglobalista felkelés és példamutatás, egy új közösségiség előtt tiszteleg.⁷¹ (Érdekesen súrlódik a felfogásuk a hagyományos életmód értelmezése körül is. Orosz a *Dokumentumregényben* hosszan idéz egy Putnam-tanulmányt, amely Észak- és Dél-Olaszországot összehasonlítva, arra a következtetésre jut, hogy a kevésbé hierarchizált és vallástalanabb északinak jóval nagyobb a problémamegoldó készsége. Karátson viszont egy film kapcsán beszél a hagyományos, vallásos jellegű közösség embe-ribb voltáról.⁷²)

A hagyománykép és a közmegegyezés – például (ahogy a fenti Rott-idézetben megfogalmazódott) oktatás általi – szétzilálása és manipulálása részben talán szintén a modernizmus velejárója, de egészen nyilvánvaló politikai célt is szolgál: a közösségi érzés lerombolását, így a manipulált valóságkép uralkodóvá tételét, az alternatíva nélküli kiszolgáltatottság érzésének fenntartását, az esetleges ellenállás eltérítését. A hagyomány és elsősorban a saját helyzettudatot leginkább megalapozó nemzeti hagyomány továbbvitele ugyanis a valóságkapcsolat elevevesztésének és közösségének az egyik meghatározó formája. A társadalmi méretű tehetetlenségérzésre talán Rott szolgáltatja a legérzékletesebb példákat, a hagyománytisztelő távlatokra talán Karátson. Az összefüggéseket pedig talán Orosz fogalmazza meg a legtömörebben, a kádári – majd folytatódó – agymosás következményeinek a tükrében: „pillanatnyilag a legminimálisabb konszenzus sem létezik a magyar közvélemény jelentős értékképző csoportjai között azzal kapcsolatban, hogy mi történt Magyarországon a XX. században, s ami történt, miként értékelendő. [...] És minthogy nincs meg a legminimálisabb konszenzus sem a magyar társadalom értékképző csoportjai között a racionális értékek mibenlétére, ezért a társadalmi elégedetlenség csakis irracionális formákat ölthet.”⁷³

A hagyomány fenti értékelésével szemben áll, még hozzá nemzetközi méretekben is uralkodóan, a tradíció elvszerű (globalista, neoliberális)⁷⁴ rombolása. Egyre többek előtt nyilvánvaló, hogy ez a – felvilágosodás óta uralkodó? – program ön- és közpusztító, hiszen egy hamis, általában elvont valóságképet állít a reális helyzetismeret és a jórészt bevált gyakorlat helyébe. Ezért volt eleve kódolva a – 2008 végén kezdődő válsággal már a vakok számára is látható – kudarc abban a tényben, „hogyan a demokratikus ellenzék vezető ideológusainak csak nagyon elvont képük volt a magyar társadalomról”.⁷⁵ (Orosz többször kiemeli, mekkora szerepe volt az értelmiség ilyen alakulásában a Lukács-iskola és a reformközgazdászok nagy hatása, ám kevésbé életszerű beállítottságának.) És tegyük hozzá, a lakosság jó része is ilyen elnagyolt és meghamisított nézetrendszert hozott magával a Kádár-rendszerből. Megint csak nem kimondottan magyar sajátosság ez, talán leginkább azzal a ténnyel állítható összefüggésbe, hogy „a modern gondolkodás valamennyi formáját – közvetlenül vagy közvetve – a progresszivitás eszméje határozza meg”.⁷⁶ A gondolkodói historizmus pedig hajlamosít a jelennel és az egyedi sajátosságokkal való számvetés elmulasztására, egyrészt mert folyton változónak látja ezeket, olyasminek, ami nem éri meg a vele való foglalkozás erőfeszítését, másrészt mert a teljes relativitás – amelyhez a következetes historizmus érkezik⁷⁷ – a megítélés mércéitől is megfosztja. Ráadásul a történetiségnek az uralma többnyire kiegészül bizonyos „szubjektum nélküli evolucionista logikával”,⁷⁸ amely általános fejlődéstörvényeknek rendeli alá a dolgokat és az eseményeket, így gyanútlan optimizmusra (vagy pesszimizmusra) csábít, miközben fölment a személyes felelősség alól.⁷⁹ A neoliberális beállítottságú lakosság nyugatmajmolása gyakorlatilag

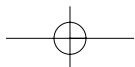

[Műhely]

a gazdagság – és ne tagadjuk: rendezettség – vonzásából, elvileg azonban leginkább innen ered: abból a hitből, hogy a Nyugat az egyetlen lehetséges társadalmi evolúció egyetlen lehetséges útján a kihagyhatatlan magasabb fokot képviseli. És bár van hova tovább, de nincs evolúciós ugrás: minden lépcsőfokot végig kell járni (ellentétben Németh László „magyar műhely” elméletével, mely szerint felzárkózni – lásd Bartók vagy a XIX. századi orosz irodalom sikerét – csak élre ugorva lehet). Mindebből az is következik, hogy szerintük csupán a törvényszerűségeket személytelenül kutató tudomány lehet a megismerés útja (innen a terjedő szcientizmus és annak egyik komikus, ám kártékony vetülete, hogy olyan dolgokról írnak hosszan és bonyolultan, amit a józan ész alapján pár egyszerű mondatban sokkal mélyebben meg lehetne ragadni). A problémát jól összegzi Láncki András (L. Strauss nyomán): „A tudomány felsőbbrendűségében való hit egyben a tudomány előtti ismeretszerzési formák elvetését is jelenti. A dolgok ontikus szerkezete azonban nem szüntethető meg. [...] A tudomány bármennyire is szeretné, nem tudja lerázni magáról a józan észen alapuló ítéleteket, vagy ha igen, hamis eredményekre juthat.”⁸⁰ Végül az értékrelativizmusnak és a csak a mérhetőre összpontosító tudományosságnak van még egy napról napra tapasztalható, de alig belátható súlyú következménye: „a jó élet alapvető kérdéseinek ’a hasznosság’, ’az anyagi jólét’ stb. szempontjára, azaz közvetve a modern hedonizmus alapértékére való redukálása: a jó azonos az élvezetessel”.⁸¹

A szenvedés (például az áldozathozatal) értelmét elvesztő és ezért a fájdalmat a legnagyobb rossznak tartó, elkerülése végett inkább az öröm lehetőségéről is lemondó ember hajlamos a technika biztosította kényelem, vagyis a kellemesség és kellemetlenség minde- nek fölé emelésére.⁸² (Innen ered a legalábbis Rottra és Karátsonra jellemző bizonyos fokú technikaellenesség.) Sok jel mutat arra, hogy ez egy hamis valóság hamis biztonsága, amely hosszabb távon rombolja a személyiséget. Megint Rott és Karátson hangsúlyozza, hogy az általános – nemcsak a bűnözésben, hanem a közönyben, például cinizmusban, oportunitizmusban megmutatózkodó⁸³ – lezüllesztés végső gyökerét az önutálatban kell keresni. „Minden megvetés az önmegvetésből táplálkozik”⁸⁴ – írja Karátson. Amit máshol a hazai politikára is kiterjeszt: „amilyen az MSZP, bármikor elkezdődhet újra, részükről, a visszavágó. Nem mi nem tudunk megbocsátani: ők képtelenek megbocsájtani, amit 1948 óta műveltek velünk.”⁸⁵ És a lakosságra: „mintha csak, mondom, a lakosság, ez a lakosság, az úgymond, magyar, megirtózott volna önmagától [...] attól, hogy ő történetesen magyar?, vagy az a baja inkább, hogy már nem is magyar?, hogy még csak az sem?, csak félve, súgva kérdelem: rossz magyar? (rossz férj, rossz énekes, rossz magyar – ilyen van) [...] nem annak átka ül-e rajtunk, hogy azt az egyetemességet, amely megadatott nekünk 1956 októberében, hogy kimondhassuk együtt az *’Én vagyok’* nevet, *’Mi az Én vagyok népe vagyunk’*, megtagadtuk?”⁸⁶ Rott az öntudatlan önmegvetés következményét látja az alkoholizmus és az öngyilkosság terjedésében, az állandó önigazolási kényszerben (mindenekelőtt apja állandó kötözködésében) és az ebből fakadó bűnbakképzésben (emlékezetes jelenet az *Egy meg nem harcolt forradalomban* anyja félrefordított fejű engesztelhetetlensége az apa halálakor).

Magyarországon a modernizmus általános válságjelenségei azért éleződtek ki a nyugati mintánál, de a környező országokénál is fokozottabb mértékben, mert itt a valóság elfedése, a jó élet pusztán anyagi jólétként való értelmezése hatványozottan volt érdeke az irányítóknak ’56 feledtetése miatt, így nagyrészt mint a globalizmus iránt szolgáló odaadó tömeg léptük át ’89 küszöbét.⁸⁷ Nálunk valóságvesztés és ’56-tagadás egy érme két oldala: „világunk ma épp ezen az *als obon*, ezen a ’minthán’ alapszik; ebben az országban, Magyarországon mondják, amelyben a magyar forradalom meg se történt, a nyilvános gyónás mostanára lehetetlenné vált. Súlytalanná vált minden, a jó is és a rossz is.”⁸⁸

A kiábrándult cinizmus, a tehetetlen határozatlanság és a gátlástalan határozottság szétáradása kétségtelenül van valamilyen összefüggésben a transzcendencia, az emberit isteni módon meghaladó világ iránti érzék elsorvadásával. Zsákutca lenne persze, ha hit és hitetlenség kérdéseit kéne feszegetni, de most szerencsére másról van szó: kizárja-e az ember az isteni szféra lehetőségét, vagy sem. A három itt tárgyalt szerző mindegyike úgy érzi, hogy a köznapi, illetve szcientista beállítottságon túlmutató dolgok eleve figyelmen kívül hagyása szükségtelen és súlyos öncsonkítás. Még azt is megkockáztatom, hogy ez a teljességigény ébresztette rá őket környezetük – Karátson és Orosz esetében: SZDSZ-be gravitáló baráti körük – korlátoltságára. A transzcendens érzékenység alapvető jele mindhármuknál már az értékek létébe és változatlanságába vetett bizalom. Rott a vallásosságról mint alapértékről beszél,⁸⁹ Karátson regényét átszövi a tradíció közvetítette szellemiség. Orosz a vallást beolvadni látja a civil társadalom rendjébe, viszont fokozott jelentőséget tulajdonít bizonyos transzcendens jellegű élményeknek. Ilyen számára a szerelem és két idevágó tapasztalat, *A szellem helye* első két írásában visszaidézett angliai léghajóút és a dunai hajóút alatt átélt időn kívüli békesség. Szívesen időzik a kötet további írásaiban is a világ titokzatosságát bizonyító jelenségeknél (például *A nagy formák kegyelme* címűben). Végző soron mintha a társadalmi lét értelmét szintén az ilyen élmények iránti érzékenység szolgálatában látná. Ami az élet szertartásos rendjét feltételezi. A léghajóút kapcsán írja: „Kellenek helyzetek, amelyekre az ember rábízhatja magát, amelyek megtartják. Minél több ilyen hoz létre egy társadalom, annál nyugodtabb lehet benne az élet. Innen a formák és formalitások döntő szerepe, amelyek túlmutatnak az individualitáson, és túllépnek a személyes-szeszélyes esendőségeken.”⁹⁰

Ha nem akarunk a világ alakulása mögött irányító rosszindulatot feltételezni, akkor a Karátson által fölített kérdést kell a középpontba állítani, ami a leépülést és a neki való szembeszegülést hit és hitetlenség, létbe vetett bizalom és – tudatos vagy tudattalan, térítően erőszakos vagy kétségbeesett – kiábrándultság pólusai közt szemlélteti: „Tulajdonképp a régi, értelmetlen kérdést kéne feltenni újra (értelmetlen, mert nem tudni, mit jelent): *van-e igazság?* Amely azonban a mai közhangulatba nem illik bele; amelyet a mai közállapotok – mint test a szálkát – mintha nyomban ki akarnának vetni magukból. Nézem innen, nézem onnan, ahogy se jó. Mintha az egész lakosság egyetértene abban, ilyesmi nincsen. Bocsánat, de ezt már megbeszéltük. Hogy nincs igazság, és nagyon szépen kérik, erről többé ne is beszéljünk. Egyrészt mert tényleg nem érdekli őket, van-e, nincs-e, ha volna is valamiként, nem számít ma már; másrészt mert ez a hiány, az igazság nem létezése mégis rosszul esik nekik: mintha ez volna az, amiben ma mindenki egyetért.”⁹¹ (Így nézve a kérdést, a Kádár-rendszer hatása mögött fölsejlik a történelmi kudarcok akár több évszázados sorozata is.) A felismerést máshol is megismétli az író, még konkrétan: „Kádár János volt az abszolút hitetlen, és ebben a magyar néppel végül is egymásra találtak. A forradalomnak az volt a lényege, hogy ezentúl már csak igazat beszélünk; és mert ez lehetetlennek bizonyult, az igazmondással ezt a dolgot egyszer s mindenkorra fel kellett adni. Jól tudta a magyar nép, hogy az igazság egy és oszthatatlan, és amikor a maga részéről úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a további ellenállásnak értelme nincsen, az igazságról is lemondott. És Kádár Jánosra szavazott. Utoljára, ebben az egyben még következetes volt. Azóta magyar földön nincs igazság.”⁹² Az SZDSZ-es szellemiség – bizonyos emancipációs-felvilágosító tanok jegyében (önutálata kiterjesztésére?) – már nyíltan és öntudatosan képviseli a hitetlenség kultúráját. Az „üdvörténet” fölényeskedő megtagadása⁹³ éppúgy ennek a jele, mint az önistenüléssel való kacérkodás.⁹⁴

A fentiek fényében kiemelt jelentőséget kap az az első pillantásra talán pusztán külsődleges, formális egybeesésnek tűnő sajátosság, hogy mindegyik műben (és kitekintve hozzá-

[*Műhely*]

tehetjük: életműben, bár Rott némileg kivételt képez) az elbeszélés szorosan kapcsolódik az önéletrajziséghez. Az életrajzi esetlegességek vállalása tüntetően szembeszegül a modernizmus általánosítás iránti igényével és racionalitásfelfogásával. Az elszigetelt ismerettel és egyénnel szembeszegeződik a meggyőződésé vált, a következményeivel együtt vállalt tudás – „bizonyos fajta antitüdás”⁹⁵ – és a teljes személyiség. Visszakapja a rangját a véletlen, a logikátlan, az érzelem, a képzelet meg a képiség és valami eredendő nőiség. Főleg a Karátson-regény részletező technikája (és ezzel arányos terjedelme) teszi lehetővé ezek tematizálását: „Mintha az Isten látna el minket véletleneinkkel”; „véletlenek’ csak a kauzalitáson kívül álló transzcendentális szubjektumot érhetik”; „Ha logikai szempontból nézem a dolgot – mondta –, az emberiség és pláne Magyarország helyzete reménytelen: az életért folytatott küzdelem azonban nem logikai kérdés. [...] logikai képességeim szerényebbek egy nyolc éves gyermekénél [...] a lényeglátó képesség, az intuitív gondolkodás kifejlődését ez a fogyatékoság inkább hogy megkönnyíti”; (ellenpéldaként:) „Nem arra figyeltek, amit elmeséltek, hanem arra, hogy mi lett volna logikus”; „amiket végig meghatároz az érzés, változtatásaimat bizonyos *hangulat*”; „A férfinak valamit létre kell hoznia, a nő meg *maga az*. Hacsak a férfi magába nem vonja a nőiséget is, és elő nem áll a mennyei androgín, mint Jézus esetében”⁹⁶ – írja sok egyéb mellett. A saját élet iránti gyónás-mélységű figyelem a próbája annak, hogy milyen tapasztalat tud az azonosságtudat – építő – részévé szilárdulni. Ily módon ez a fajta önéletrajziség inkább a vallomás műfajával rokon: az életrajzi apróságok is morális és üdvtörténeti távlatot nyernek, a gondolatok keletkezésükben mutatkoznak meg, az önkínzó feltárulkozást ellensúlyozza a transzcendenciát illető bizalom, az események elbeszélése értelmező, értekező részekkel váltakozik, és mindegyikben van(nak) olyan ráébredés(ek), amelyek valamiféle eszményfelmutatással egyenértékűek (Karátsonnál a festészet, a kínai és a bibliai tudás föltárása, ’56 megőrzése, Rottnál a személyes feladat felismeréséből adódó magyaregregyi kivonulás, Orosznál a *Dokumentumtörténet* végi programadás fogja egybe a leginkább ezeket).

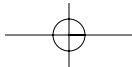
Mint a fentebbi Láncki-Strauss idézet jelezte, az – önéletrajzra is jellemző – konkrétumok iránti elkötelezettség szembe kerül a neoliberalizmussal, és bizonyos konzervativizmus közelségét érzékelteti.⁹⁷ Orosz is egy ide sorolható gondolkodót, Charles Taylort idézi hosszabban, mikor arról töpreng, „hogyan a költői, expresszív, *ad hominem* beszéd mód úgy kell a modern léleknek is, mint egy falat kenyér.”⁹⁸

Ugyancsak Taylorhoz – valamint Hegelhez és Heideggerhez – kapcsolódva fogalmaz meg Orosz egy ott mellékesnek látszó, de ha belegondolunk, az önéletrajziséget, a személyes tapasztalat létjogát döntően meghatározó tételt: „Nyitott történeteink vannak, de vannak történeteink.”⁹⁹ Ezáltal úgy mond ellent a „nagy elbeszélés” végéről szóló posztmodern tézisnek, hogy az abban rejlő tapasztalatot mégsem hagyja figyelmen kívül. Azt állítja: vannak (nagy) elbeszélések, és általuk, a hozzájuk fűződő viszonyban nyer jelentést a sok kis elbeszélés – például az élettörténet. De a történet sose csak illusztráció, mindig tétje van. A tét többsúlyúságot, vagyis kockázatot jelent: ez a nyitottság. És ha a jelenre már a sztoriban rejlő minden egykori tét le is zárult volna, az elmesélés részévé teszi azt egy új helyzetnek, és ezáltal nyitja föl: a történetmondás is része a történetnek.

Az önéletrajziség egy újabb meghatározó oldalát, a mindhárom szerzőnél központi szerepű felelősség kérdését emeli elvi szintre Orosz, amikor ennek feltételét a személyiség sors- és közösségformáló képességében alapozza meg: „az igazság gyakorlati kérdés, vagyis tevékenységünkkel, magatartásunkkal, szellemi teljesítményünkkel magunk is befolyásoljuk”.¹⁰⁰ Tehát az önéletrajz innen nézve is túlléphet a bulvár szintű kíváncsiságon, és bekapcsolható a világtérés és -alakítás folyamataiba.

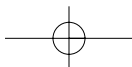
Az eleinte egyszerű írói fogásnak látszó önéletmesélés tehát filozófiai távlatba állítható életmódot határoz meg. Amelynek a látszólag ellentétes szemléletű tudomány előtt sem kell meghátrálnia. „Továbbra is szükséges a személyes ítélőképesség valamilyen maradványa egy olyan – a tudós számára kikerülhetetlen – kérdés eldöntéséhez, hogy milyen jelentőséget tulajdonítson egyes bizonyítékoknak egy adott feltételezés érvényességének megállapítása során. Szükséges valamiféle, az egész megoldásra vonatkozó előzetes tudás” – idézi Molnár Tamás Polányi Mihályt, majd így folytatja: „visszanyerünk valamit, amit a XVII–XVIII. században veszítettünk el, nevezetesen a dolgok minőségi – és nem csupán mennyiségi – leírásának létjogosultságát”.¹⁰¹ De még tovább is lehet lépni. A politikai teológia vezéralakjának, a már idézett J. B. Metznek a szellemisége lehet példa arra, mennyire egybeeshetnek a különböző területeken munkálkodó emberek felismerései. És példa arra is, hogy a filozófiai távlatnál mégis lényegesebb az életmód. Ami ha nem pusztán rutin, hanem készenlét is, akkor üdvtörténeti távlatba állítható – de csak mint elbeszélés! „Az emlékezetben megőrzött szenvedéstörténetként a történelem mindig is 'veszélyes hagyomány' alakját ölti, amely sem a múlttal szemben kialakított, végső soron pusztán affirmatív viszony révén (ezzel találkozunk a hermeneutikai elméleteknél), sem a múlthoz pusztán kritikai igénnyel viszonyuló szemlélet (ilyen az ideológiakritika) által nem 'szüntethető meg (megőrizve)' és nem is juttatható nyugvópontra. Ezt az emlékezést kizárólag gyakorlati síkon lehet 'közvetíteni'. Az argumentativitásnak itt nincs kizárólagos jogosultsága: mindig együtt jár vele a 'narrativitás': veszélyes és felszabadító történetek elbeszélése.”¹⁰²

És az idézet átvezet annak megválaszolásához, miért vállalják néhányan ilyen csüggesztő helyzetben is a felelősség súlyát, veszélyét. Mert ezt parancsolja az erkölcs, az értelem? Igen, de erkölcs és értelem csak akkor képviselhető tartósan a kedvezőtlen körülmények között, ha általuk átéljük a Metz említette *felszabadító* erőt is. Az örömet (nem a kellemességet!), amelyet például Rott önt himnikus szavakba: „Boldoggá tett minden papírra vetett mondat. Egyébként is többször átdolgozom a szövegeimet, ám akkoriban pusztán a hangulatuk kedvéért képes voltam újra lekörmölni egész oldalakat. S akár az örömenét játszó muzikusnál, az anyag elkezdett önálló életet élni. Egy-egy találóbb hasonlat, szemléletesebb kép lett a jutalom, s általuk egy érzelmekben, cselekményekben gazdagabb szövegvilág. Értelmet nyertek a sivárnak hitt emberi sorsok. [...] Boldogít az írás, ahogy a magam választotta kétkezi munkákban is örömet lelem.”¹⁰³ (Az utolsó mondat arra is rávilágít, mennyivel fontosabb – lenne – a kétkezi és a szellemi munkában egyaránt meglehető öröm, mint az őket szétszakító presztízs és egyéb szempontok. Nem is az a legérdekesebb itt, hogy alkalomadtán egyik író sem vonakodott a fizikai munkától, inkább annak a szomorú ténye, hogy az '56-ban létrejött munkás-értelmiségi egység hogyan bomlott föl megint a forradalom után, amikor az értelmiség – és Európa – például már csak a perbe fogott írók érdekében tiltakozott.¹⁰⁴) Mindhárom író súlyos tapasztalata, hogy az öröm felszabadító lehetősége egyre szűkebb térre szorul a modern világban, és ezt a folyamatot a rendszerváltás sem fordította visszajára. Az alkotás, a természet szemlélése, a bölcsességig emelkedő felismerések, a társakkal való közösség: nagyjából ennyi maradt, legalábbis ezek kerülnek az előtérbe. És megmaradt a bizakodás (ha sokszor ki is kezdi a kétely), hogy a valóság végső soron mérhetetlenül hatalmasabb, mint az álvalóság, és ezért bármikor, akár egy csapásra is visszazökkenhet a világ a normális kerékvágásba. Ahogy Karátson egy interjúban mondta: „Nyilvánvaló, hogy válságban van a világ, de a helyzet nem teljesen reménytelen. Lehet, hogy csak azt az egyetlen mozdulatot kellene megtalálni. Valószínű, hogy erre a mozdulatra nem az ész fog rátalálni.”¹⁰⁵

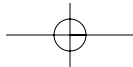
[*Műhely*]

J E G Y Z E T E K

- 1 Természetesen ezzel maguk is számot vetettek. Pl.: „Akartam-e, hogy az egészet ép bőrrel megússzam? Akartam-e, viszont, évtizedekig, ha vesszük, még ma is, a perifériára szorítva élni? Az ember nyilván akarja ezt is, azt is.” Karátson Gábor: *Ötvenhatos regény*. Bp., 2005, Helikon, 613.
- 2 Orosz István: *Dokumentumtörténet*. Bp., 2004, Hatodik Síp-Új Mandátum, 9.
- 3 Orosz István: uo. 120.
- 4 Karátson: 110–111.
- 5 „SZDSZ, MSZP, tele voltak már akkor a lapok az ötvenhatosok bosszúvágyáról szóló rémmesékkal. [...] – Ezek pereket akarnak!” Uo. 413. „A második lépés az ellenzéknek az igazságtételi törvény elleni kampánya volt – mondom Szimonidésznek”. Uo. 558. „Az MSZP viszont realista volt, és persze megint neki lett igaza, de úgy, hogy már az SZDSZ-szel együtt. Nekik elég volt annyi, hogy azoknak, akik az ’előző rendszerben’ gaztetteket követtek el, semmiképp se kelljen lakolniuk semmiért. Egyetlenegyszer majd egy Strausz János nevű bíró, az Alkotmánybíróság későbbi tagja egy sortűzperben, a salgótarjániban, elitél néhány volt karhatalmistát (igazán nem olyan szigorú ítéletekkel), és akkor maga Ruzska Tivadar nyilatkozik valami itáliai lapnak, a bírói függetlenség elvét semmibe véve, ’ez inkább bosszúállás volt, mint bírói ítélet.’” Uo. 559. „Az Alkotmánybíróság, a maga megnyugtató módján, majd úgyszólván újra meg újra közli, a puffadásoknak, az ávéhás kínzó mestereknek hajuk szála sem görbülhet. Amennyire nem hiszi az ember, hogy ez az ítélet minden suskus nélkül való volna, annyira mindegy, másrészt hogy hogyan döntenek. [...] – Ha Simon Wiesentahlnek az a véleménye, a sortűzek felelőseit ugyanúgy bíróság elé kellene állítani, mint azokat a régi gestapósokat, akiket érdekes, sohasem szoktak sajnálni nagy írók és zeneszerzők, hogy szegény, öreg, beteg tömeggyilkos.” Uo. 563–564. „A humán értelmiség a hitből és a kifinomult keresztényi erkölcsökből gyúratott ártatlanságával nem győzte hangsúlyozni a politikai átalakulás vértelenségét. [...] Az események sodrában nem maradt rá idő, hogy árnyalni tudjuk négy évtized embertelenségét. [...] Legtöbbjükben amúgy is a megbékélés vak vágya élt. S míg a demokratikus ellenzék a szabad választások előkészítésén fáradozott, addig a régi rend hívei lázasan mentették a javaikat, előjogaikat. A nyilvánosságra került családokat, visszaéléseket akkoriban és a későbbiekben sem követte széles körű felháborodás. Olyan megmozdulások, amikor a tágabb közösség önértéből és erkölcsiségéből vizsgálják. Nem éreztük hozzá kellőképpen a magunkénak az országot. Történelmi örökségnek számított az ’aki kapja marja’ mentalitás. Az elorvaszott önbecsülésünk, a halódó nemzettudatunk szemet hunyott velünk minden újabb gaztett fölött.” Rott *Egy meg nem barcolt forradalom áldozatai*, Hítel, 2008/2, 123. Rott a *Posztmodern portré: az arcod basadt tüköriben* (Hítel, 2008/7) című esszében is hosszabban ír erről: „Ez az a többség, lelki közösség, amely a rendszerváltás után egyetlen, a társadalom egészét érintő cselekedetet hajthatott végre a baloldal és az egyre inkább hozzádörgölőz liberalis párt zajos felháborodása nélkül: a teljes körű és mélységű keresztényi megbocsátást az egykori zsarnokai ellen. Mintegy lemondva a közélet többségelvé, keresztényi szemléletű erkölcsi kontrollálásáról. És az általános erkölcsi megtisztulás lehetőségéről. [...] A példátlan erejű mocskolódással végleg elfertőzték a közéletet. A váteszek fejét betörték. S mi, miniszterelnököstől, mindenestől, a meghurcolt, megcsúfolt önértetünkél fogva, elszenvedtük a gyalázatot. Hiszen már megbocsátottunk. Feloldoztuk bűneik alól a zsarnokainkat” (25). „S ennek az együttműködésnek az elvi alapját az az egyszerű politikai egyetértés teremtette meg, hogy nem bolygatjuk a kádárista múltat, nem keressük a felelősöket az elkövetett bűnökért, és nem leplezzük le az ügynököket” Orosz, 2004, 141.
- 6 Orosz 2001, 125.
- 7 Ő maga „jobboldali, klasszikus liberalizmus”-ként definiálja álláspontját (Orosz 2004, 95).
- 8 Uo. 46, 40.
- 9 Orosz István: *A szellem helye*. Bp., 2001, Új Mandátum, 125–126.
- 10 Uo. 142.
- 11 Orosz 2004, 107, 108.
- 12 Orosz 2001, 154–155.
- 13 Kulin Ferenc így ír erről: „Bush elnök hatalomra kerülésével az állami politika rangjára emelkedett a közönségi szolidaritás elvét nem ismerő *szabad piacgazdaság* doktrínája, míg a kilencvenes évek elején az európai

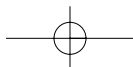

- nagyhatalmak saját politikai, vallási, morális és kulturális hagyományaik szellemében a *szociális piacgazdaság* tökéletesítését tűzték ki céljukul. A két létmodell közül nyilvánvalóan ez utóbbi rejt magában a társadalmi béke és a fenntartható civilizációs fejlődés összhangjának az esélyét, de ez nem jelenti azt, hogy képes megvédeni is magát a multinacionális érdekcsoportok militáns módszereivel szemben... Márpedig ezek a módszerek leplezetlen kíméletlenséggel hatoltak be az európai integráció folyamatába. Több tényező szerencsétlen összjátéka – a német újraegyesítés gazdasági terhei, a balkáni háborúval szembeni tehetetlenség, a posztsovjet térség katonai integrálásának sürgető parancsa – eredményezte, hogy Nyugat-Európa a kilencvenes évek közepére elveszítette kezdeményező és katalizáló szerepét az egykori szocialista államok rendszerváltoztatásában, mi több, saját létmodelljét is kénytelen volt feladni a globális gazdasági és pénzhatalmak korlátlan szabadságát biztosító ún. szabad piacgazdaság javára” Portrévázlat – (világ)kép-keretben, in *Készenlét.* Bp., 2008, Kőlcsey Intézet Argumentum, 298–299. Az ugyanennek a kötetnek a végén levő interjúban Kulin a Csurka-jelenség értelmezéséhez vet föl megfontolandó szempontokat: „mi egy akkor nyugat-németnek nevezett, kereszténydemokrata ideológiát valló szociális piacgazdaságot tekintettünk követendő célnak. Az átalakulásnak azok az elemei, amelyek ehelyett végül is egy szabad piacgazdaság felé vitték nemcsak a magyar, hanem az egész térség fejlődését, azok az elemei már feltűntek, már láthatók voltak. Erre a legérzékenyebb Csurka volt, aki ezt látta, aki ettől dühbe jött, és megpróbálta ezt megváltoztatni vagy visszafordítani. Azt mondhatni, hogy a Csurka-féle magatartásnak az egyik eleme, az az eleme, amelyik a diagnózisban jutott kifejezésre, teljesen világos, érthető és elfogadható. A Csurka-féle magatartásnak azonban a másik mozzanata, a ’mit tegyünk, ha már ez így van’, már akkor is vállalhatatlan volt. [...] A Csurka-féle indulat forradalmi indulat volt [...] egy ilyen utólagos forradalomnak sem a társadalom-lélektani, sem a külpolitikai, sem a gazdasági feltételei nem voltak meg”. Uo. 332.
- 14 Vö. Herwig Büchele: *Keresztény bit és politikai ész.* Bp.–Luzern, 1991, Egyházfórum, 28.
- 15 Orosz 2004, 76: „egyértelműen látszott, hogyha a rendszerváltoztatás elkötelezettjei túlságosan élesen egymás ellen fordulnak, ha úgyszólván önkéntesen lemondanak integráló intézmények, fórumok létrehozásáról, működtetéséről, akkor ennek a folyamatnak hosszabb távon csak egyetlen nyertese lehet: az MSZMP utódpartja, az MSZP”. Karátson 12: „Feliratok azonban voltak akkor is. Orrom előtt az ajtón, ahogy ott árválkodtam az ülőkén. *Reszkezz, robadt fusiszta! Édesanyám, látlak-e még?* Valahogy olyan hasonlóan írva, ceruzával; csak nem ugyanaz a kéz írta őket? Amely nyolcvankilencben aztán előretolta a figurákat a célegyenesbe?”
- 16 Orosz 2004, 46.
- 17 „Katasztrófálisnak tartottam, hogy az SZDSZ-en egyre inkább úrrá lett a bolsevik szellem, vagyis a hatalom néhány ember kezében koncentráldott, és lényegében puccsal kigolyózták, leváltották *Tölgyessy Pétert*”, Orosz 2004, 92. Ld. még uo. 128 és 141. A dokumentumok manipulálása pedig eszünkbe juttathatja a Sztálin által kiretusáltott fényképek esetét: „az új folyamról (a *Beszélőről* van szó – S. L.) lemaradt az alapító nyomdászok neve – pedig Kiss Ica szerint a nyomdába küldött anyagon még szerepelt –, ezt tehát ismétlenül kénytelen voltam a nyomda ördöge számlájára írni [...] Hogy az úgyszintén a CEU és a Szabad Európa Archívum által rendezett kelet-európai szamizdatkiállításon – ahol természetesen a *Beszélő* első számai is szerepeltek – sem sikerült sehol feltüntetni az előállítók nevét (Demszky Gáborét kivéve), azt nyilván a kiállítás rendezőinek ördöge rovására lehet írni. [...] Hogy a történekről *Dárdai Zsuzsának*, a *Magyar Narancs* külső munkatársának adott hosszú interjúm közlését mind a *Narancs*, mind az *ÉS* határozottan elutasította, az gondolom, csakis az írott nyilvánosság ördögeinek műve lehet. Hogy a *Lengyel Nagy Annának* az *Embermesék* című rádióműsor számára adott hosszú interjúmról – amelyben egyebek között a *Beszélő*-konfliktusról is beszámoltam – később kiderült, hogy technikailag használhatatlan, az gondolom csakis a Mambó-magnó ördögeinek számlájára írható (bár Lengyel Nagyról mindaddig azt feltételeztem, hogy profi rádiós, ilyesmi vele nem fordulhat elő). Történt mindez 1996 márciusában–áprilisában.” Uo. 104.
- 18 „Ezt szolgálta a Demokratikus Charta, amely így az MSZP morális rehabilitálásának a terepévé vált.” Orosz, 2004, 99. o. „A demokratikus ellenzék *úgy tett* a diktatúrában, *mintha* az demokrácia volna, és ennek fejében (most eltekintve attól, hogy a nyugati demokráciákkal kapcsolatos újabb tapasztalataink egyáltalán nem olyan rózsásak) 1994-ben és 2002-ben is *úgy tett* (kénytelen volt *úgy tenni*), *mintha* az MSZP egy demokratikusan akár csak el is képzelhető politikai párt volna”. Karátson 463. o.
- 19 „S a liberális kritikusok nem kukoricáznak; ha valakire rávetik magukat, nem nyugszanak, míg ki nem véreztetik”, Karátson 230. „Vad zsvij tört fel a kagylóból, az *Ezredfordulótól* kerestek. – Azonnal határolódj el

[Műhely]

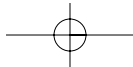
- ettől a hülyeségtől – kiáltotta egy ismerős hang, egy jó barát hangja –, itt mindenki magán kívül van. [...] Dehogyan határolódok el – mondtam hűvös hangon annak a jó barátnak. – Én vagyok az egyik kibocsátó.” Uo. 654. „Egyébként is a hisztériás hangvételű listás aláírások idejét éltük.” Rott: *Egy...* 125.
- 20 „olyan volt az egész, mint egy ilyen fölíratkozási lista, *gyertek, hozzátok tartozunk*”, Karátson, 546.
- 21 „Miután nem sikerült a miniszterelnökről a besúgóságot levakarni, most próbálnak rákenni őket, akire csak lehet.” Uo. 516. Már a rendszerváltozás előtt kimunkált taktikáról van természetesen szó: „A rendszer fönn-tartóinak ugyanis elemi érdekük volt, hogy megpróbálják elhíttetni az országgal: mindenért, ami történik, mindenkit felelősség terhel. Nem csak a kormányt, nem csak a kormányzó párt vezetőit – mindenkit. Hogy mindenki sáros, és hogy ez jó, ezt élvezni lehet, s hogy az ország ezt élvezze is”, Orosz 2004, 97. „Ahol tehettek, bemocskolták a politikai ellenfeleiket. Mert a bűneik eltörpítésében a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módor a gyalázkodás volt: ti sem vagytok különben nálunk!” Rott: *Egy...* 124.
- 22 „úgymond a dunai hajózás európaivá tétele érdekében (mint korábban a 'szocializmus', most 'Európa' mindegyre a büvszó)”, Karátson, 470.
- 23 „Kezdett lecsengeni a politikai mámor, kezdte már mindenki unni az egészet. Ilyesmiket írt legalábbis a sajtó, ezt hajtogatták a mérvadóknak számító baloldali és liberális lapok: unják már ezt, kérem, az emberek.” Uo. 90. Ld. még uo. 155.
- 24 „megkérdezni se mertem: a Centrum, az szinte rosszabb, mintha nyíltan a 'maszop'-ra. Ki kire szavazott, nem illik találgatni se persze. Irigyek az Orbánra – mondja Petróczy. – Szerintem is – mondja Fanny –: egyszerű férfiu irigység. – Mert jól néz ki, és mindenre mindjárt tud válaszolni, és ki tud mondani egy magyar mondatot, alany-állítmány, egyes szám, többes szám, minden egyeztetve, és még focizni is tud – mondja Petróczy.” Uo. 587.
- 25 Ld. pl. uo. 32–33.
- 26 Uo. 39.
- 27 Uo. 647.
- 28 „Kérdezte, újabb szokás szerint mindjárt tegeződve, mint kortársától kvázi (noha jó tíz évvel fiatalabb lehetett, szerintem, de mindegy)”. Uo. 117.
- 29 „Kényszeres nevelési hajlammá válva az SZDSZ-ben”. Uo. 32. „Pető Ivánnak az a gunyoros arckifejezése”. Uo. 99. Rott, a liberális tábor íróit jellemezve, kompenzálást lát mögötte: „Tegyétek mindezt finoman, fölényt színlelve. Bármennyire foglyai vagytok is a szorongásaitoknak, a kicsiségetek tudatának, erősnek kell mutatkoznotok, különben mit sem ér a játék. Ti nem támogattok kilátástalan ügyeket. Nem simogattok döglődő kutyákat. Viszont elviselitek a díjak súlyát, melyekkel gyakorta megjutalmaztatok egymást a bátor kívülállásokért. [...] Lehet fanyalogni. Dühöngeni már nem ildomos. Az ízlés hiba. Önleplező. Mert irigységet, sóvárgást és fájdalmat feltételez.” *Egy...* 137. „a közbeszéd trágárságba fulladó hangnemére”, Orosz 2004, 46.
- 30 Orosz 2004, 127, 128.
- 31 Pl. az 1987 körüli *Beszélő* kapcsán: uo. 129.
- 32 „A szíverét találta el, egy olyan kisebbségi tudat kiegyenlítésekképpen, amely napjainkra már Szlovákia kíméletlen fölényzetébe csapott át: úgy játszanak a magyarokkal, mint macska egy egész egércsaláddal. [...] Így szórakoznak velünk már mióta”, Karátson, 195, 198.
- 33 Mindezekről különösen Rott-tól lehetne egész csokor példát idézni.
- 34 Ld. Karátson, 451.
- 35 Rott József: Bányászgyász, in *A visszaszerzés reménye. Húszéves a Hitel*. A HITELÉRT Alapítvány, 2008, 588. A továbbiakban Rott B.-ként hivatkozom erre a műre.
- 36 „Kimentek az oroszok, s már itt is voltak az amerikaiak, kezdték felcsavarozni a cégtáblaikat. Az amerikaiak, a németek, a svédek, az izraeliek, a franciák, mit tudom én kik”, Karátson, 96.
- 37 „Túlélni a napot. Aztán a másnapot...” Rott: *Egy...* 120. „Mindig a másnapot kell, éppen még, kibírni”, Karátson, 199.
- 38 „Levezetni az önkormányzatokkal a 'zajártalomról', ahogy az ilyesmit nevezni szokták, Budapest, ez az egykor egész kedves város már szinte lakhatatlan, elviselhetetlen, elviselhetetlen”. Uo. 157. „Az alattunk lakó mérnök reggel hattól üvölteti a rádiót. Nem mintha készülne, sietne valahová, megszokásból.” Rott B., 593.

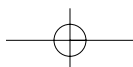
- „A szőlőben kapálógéppel, zajt csapva, kapkodva dolgoznak. Mintha semmiben sem lennék örömeiket.” Rott: *Egy...* 127.
- 39 Ld. Karátson, 223.
- 40 „Nem feltétlenül az a baj, hogy szociológusok – mondta egy régi pécsi hallgatóm, bölcsész, kivel tegnap a Deák téren véletlenül összefutottam. – Hanem: a tömeggyetem?? Bólintott, mosolyogva: – Egyre hülyébbek érkeznek ma már.” Uo. 295.
- 41 „Mostanában tényleg akármit lehet mondani”. Uo. 563. „S ebben a borzalmas perpatvarban kezdett rohamosan leértékelődni a szó.” Rott József: *Egy...* 124. A továbbiakban Rott, *Egy*-ként fogok hivatkozni erre a műre.
- 42 Uo. 124.
- 43 Uo. 129.
- 44 „A középgeneráció gyanakvó és fensőbbes volt velünk. Nem őszinték. [...] A legidősebb, a háború előtti nemzedék teljesen más. Érdeklődő és befogadó. Előbb kerülünk velük tegező viszonyba, mint a rohanó életet élő fiaikkal.” Uo. 127. „Feladták nekem a leckét: lett mit megbocsátanom a szüleimnek. De ezzel persze korántsem vagyok egyedül, s ahogy körülnézek barátaim, ismerőseim körében meg szerte az országban, be kell látnom, én még nem is jártam olyan rosszul”. Orosz 2004, 44.
- 45 „A munkáját elvesztő középgeneráció többsége a magatehetetlenségig önállótlan volt körülöttem. A falusi munka már nem volt az ínyükre, a városban szerzett öntudatuk meg legföljebb ahhoz volt elegendő, hogy másokat okoljanak az önnön gyengeségükért.” Rott: *Egy...* 129. Karátson a „minek fáradozni, ha belülről rájia szét valami az embert” „bénultságát” említi meg, mint a Kádár-kor örökségét (100).
- 46 Rott *B*, 588.
- 47 Ld. uo. 588.
- 48 Karátson, 223.
- 49 „Az az undok pesti kánikula, amely mindig rosszkor érkezik, és manapság már magával hozza az általános légköri felmelegedés miatti aggodalmakat.” Uo. 31. „Aszályos év lesz, hatalmas felhőszakadásokkal, a klímaváltozás kezdetének kétségbevonhatatlan jeleként.” Uo. 232. „megfertőzné azt a mélybeli, titokzatos vizet, amelyet maga az Atya készített oda, csillapítani majd iszonyú szomjúságunkat a feltartóztathatatlanul közelgő hóhalálban, vízhiányban.” Uo. 451. „ha kilukad az Ég, akkor már nagyon nagy a baj.” Uo. 629. „Hidegen kezdődött a tavasz, minden átmenet nélkül rontott ránk a nyár – így megy ez már évek óta. De nem ez a baj. *Mindenki tudja, hogy valami baj van a fényvel.*” Uo. 632.
- Érdekes, hogy Szombathelyen egy írástudó orvost (mellesleg Peéry Rezső unokaöccsét) részben a klímaváltozás iránti figyelem vette rá naplórírására, ami meg is jelent (Garzuly Ferenc: *Ismeretlen évszak*. Vasszilvágy, 2008, Magyar Nyugat). Ez a mű akár „laikus” ellenpróbája, kiegészítése is lehetne az itt tárgyaltaknak. Az említett mellett még sokban közös a problémafelvetés az itt tárgyalt művekkel (tömegesedésről, az érdektelenség terjedéséről, értékrombolásról, a nyomor, a szemét, a firka terjedéséről, cigányproblémáról, nyelvi nyegleségről), néha az írónál nem szereplő jelenségekre is kitér (parlagfű és allergia, kínaiak bevándorlása, kórházi viszonyok – már szakmája miatt is tájékozva van ezen a területen). A – Felvidékről is hozott: a családot Pozsonyból telepítették át – tisztos polgári hagyomány „mérsékelt hang” (Garzuly, 172) iránti talán túlzott igénye nyilvánul meg az olyan kitételekben, amikor például soknak találja a pedagógusok „jajgatását”, vagy főképp amikor süketen megy el a pesti (és berlini) „homoszexuális”-felvonulás provokativitása mellett: „Amíg a berlini 'Love parade' színes felvonulás, fantasztikus jelmezekkel, addig a tegnapi budapesti felvonulás után a melegeket összeverték.” (Uo. 71).
- 50 Karátson, 543.
- 51 Orosz 2004, 135.
- 52 „Világos lett: nincs harmadik út, nem érdemes a szocializmus reformjával próbálkozni, értelmiségiként egyet tehetek: népszerűsíteni a nyugati liberális demokrácia értékeit.” Uo. 37. „az elméleti senkiföldjén mozogtak, valamiféle harmadikutas, de lényegében reformszocialista megoldással próbálkoztak Michnik új evolucionizmusa alapján.” Uo. 40–41.
- 53 Orosz 2001, 164–165.
- 54 Uo. 188.

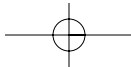
[*Műhely*]

- 55 Orosz 2004, 78.
- 56 „Annak a civil, citoyen magatartásnak a képviselőjét, amely már Böll regényeiben megfogott”, Orosz 2004, 54. „A Sose halunk meg arról szól, hogy Magyarországon 1956 után lényegében csak túlélési stratégiák között választhattak az emberek [...] Felmentve minden felelősség alól nem is érzik olyan rosszul magukat ebben a világban. [...] De alapos okom van arra, szerencsére, hogy azt gondoljam [...] 1956 után [...] nem csupán elkurvulni lehetett Magyarországon. Lehetett például akasztófára kerülni, lehetett börtönben ülni, majd passzív rezisztenciába vonulni.” Uo. 96–97.
- Persze itt is föl kell készülni az álnaiv ellenvetésre, hogy Orosz a tartalmat kéri számon a művészetben. Egyrészt nem a tartalmat, hanem a szellemiséget, másrészt nem azt feltételezi, hogy a technikai tudás nem fontos, hanem azt, hogy az mit sem ér – sőt káros –, ha nem hiteles mondanivalóhoz kapcsolódik.
- 57 „Kováccsal azután többször folytattam hosszú telefonvitákat Londonból írásaim egyes passzusairól, illetve az *ÉS* általános hangneméről és szerkesztői gyakorlatáról, szövegeimet azonban mindig a megbeszélte formában hozták le, és ennek örültem. Kezdetből fogva nehezményeztem viszont a kabaréstílus eluralkodását, ám szakításra csak '99 tavaszán került sor, amikor a lap hangvétele már oly mértékben mocskolódóvá vált, hogy levélben közöltem a szerkesztőséggel: ebben a közegben nem kívánok a továbbiakban megjelenni.” Uo. 110.
- 58 Rott: *Egy...* 128: „Nincs stílusformálóbbr gyakorlat, mint addig gyúrni az anyagot, míg egyé nem lesznek a szavak mélyérzéseinkkel. Magunk is tisztulunk általuk.”
- 59 Uo. 137.
- 60 Uo. 137.
- 61 „Tévéjáték egyáltalán, irodalmi ihletettségu mozifilm elvtve, ha készült a továbbiakban. A napilapokból számúzték az irodalmat. A tárcaoldal helyén tiritarka hirdetéseket talált az olvasó. Országszerte árusították a Művelt Nép boltjait.” Uo. 125.
- 62 Ld. Gömöri György: Szubjektív regény ötvenhatról és a vízlépcsőről. *Új Könyvpiac*, 2005 december.
- 63 „Az a modernség, amelynek a 'rendszer' csupán az egyik (igaz, kiváltképp kellemetlen) formája volt [...] magát a valóságot teszi idézőjelbe.” Karátson, 337.
- A kérdés hatalmas szép- és szakirodalmi feldolgozásából hadd emeljem ki Peéry Rezső *Szemben az emlékekkel* című esszéregényét (Bp., 2001 Ister), amely a téma egyik legmélyebb és legszórakoztatóbb, ráadásul saját térségünkre alapozott feldolgozása. Így aztán az itt elemzett művekkel is számos kapcsolódási pontja van. (Például a gesztusok, hanghordozás, mimika mesterkéltté válásáról Peéry által írottak a Karátson-regény következő részletében lelik meg bizonyos összefoglalásukat: „Az a kényszeredett kaccantás, amelyet erre hallattam, új kinti életem bevezetése volt, s nemcsak az enyémé, hanem mindannyunké – azóta is ezekkel a felfelé préselt, vékonyított hangokkal jellemzi magát egész Magyarország” [20]). Peéryről és regényéről részletesebben írtam a *Magyar Szemle* 2006. áprilisi számában.
- 64 Vass Csaba: *Hatalom, szakralitás, kommunikáció*. Bp., 2005, Kölcsey Intézet, 102.
- 65 Orosz 2001, 59.
- 66 Karátson, 197.
- 67 Orosz 2004, 133–134.
- 68 Rott: *Egy...* 122.
- 69 Uo. 120.
- 70 Orosz 2004, 15: „Szász Béla könyvéből megint csak azt a tanulságot vonhattam le, mint apám történeteiből: hogy az együtt-nem-működés az ötvenes évek szélsőséges körülményei között is lehetséges volt, hogyne lett volna akkor lehetséges az '56-os forradalom leverését követő ún. konszolidációs időszakban? Elvégre nem volt kötelező belépni a munkásörtség kötelékébe, legfeljebb nem kapott az ember összkomfortos öröklakást.”
- 71 Orosz 2004, 125: „Lényegében az 1948-ban megszakadt fejlődés, a nyugati típusú parlamenti demokrácia és többpártrendszer helyreállítása volt '56 programja – természetesen az ország függetlenségének helyreállításával együtt.” Egy kiragadott példa Karátsonnál (205): „jó, hát a jónak sohasem volt esélye, hogy az időben fennmaradjon, de a forradalom alatt meg a börtönökben az volt az emberben az érzés, összetartozunk mindannyian, és valahogy örökké együtt leszünk.”

- 72 „Azt hittem volna már, a Kádár-rendszer szokásos (zavaros) dicsérgetése ez, de aztán arról kezdett beszélni a hang, 'különös módon a lakosság átlagos életkora ugyanekkor hanyatlani kezdett'. Csakhamar rájöttem, a film, igazából, nem direkt rólunk szól, magyarokról, hanem egy tudományos hipotézisről vagy megfigyelésről. Mert fekete-fehér képsorok következtek újra, de most már – minden átmenet nélkül – az amerikai Rosetóban voltunk, az USA-ban, a XX. század '20-as éveiben, azt láttuk, mennyire szegények voltak ezek a rosetóiak, csupa olasz, amolyan segédmunkás lakosság, nemrég bevándoroltak, kiket a környékbeliek nem nagyon fogadtak be; szegények voltak, de jól éltek, mint mi is mondtuk magunkról az '50-es években [...] összejártak, voltak nagy ünnepeik, táncaik, muzsikák, minden. A '40-es, '50-es évektől aztán (színesfilm) kezdett jobban menni a dolguk, a fiatalok megunták a régi közösséget, a szokásokat, a saját életüket akarták már élni inkább, mindenki autót vásárolt, házat épített, mire az átlagéletkor zuhanni kezdett.” Uo. 630–631.
- 73 Orosz 2004, 91.
- 74 Orosz szerint a klasszikus liberalizmus viszont éppen hogy erősíti a helyi kötődést (2001, 76): „helyi szinten pedig senki nem tudja olyan hatékonyan képviselni és gyakorlati megoldásokban megjeleníteni a lokálpatriotizmus szellemét, mint éppen a liberálisok.”
- 75 Orosz 2004, 127.
- 76 Leo Strauss szavait Láncki András idézi *Modernség és válság* című könyvében (h. n., é. n. Pallas Stúdió–Attraktor) 38.
- 77 „A modern tudomány és a historizmus közötti házasság etikai következménye a relativizmus.” Uo. 77.
- 78 J. B. Metz: *Szenvedéstörténet és megváltástörténet*. Bp., 2005, L'Harmattan, 21.
- 79 Ezzel készen is áll a nyárspolgár: „A tudomány pozitivista változata nemcsak az értéknihilizmust, de a konformizmust és a nyárspolgariságot is erősíti.” Láncki: *i. m.* 76. A neoliberais szemléletűek eredetiség- és botrányhajszolása, állítólagos tekintélyellenessége – ami jól megfér bizonyos tekintélyek ájult tiszteletével – jól beleillik a „nyárspolgár a zseni álarcában” képletbe, vagyis a zsenialitás nyárspolgári fölfogásába.
- 80 Lányi: *i. m.* 77.
- 81 Uo. 39. Rottnál (*Egy... 134*): „A hozzátartozóink jelentős része régen behódolt a mindent anyagiakban mérő, végtelenül sivár gondolkodás- és viselkedésmódnak.”
- 82 Jó elemzését adja ennek a jelenségnek Scitovsky Tibor: *Az örömtelen gazdaság*. Bp., 1990, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- 83 „Meg a cinikus összekacsintásokat kísérő, kényszeredett heherészést.” Rott: *Egy... 120*. „Maradt a nem-igazság, egy szövöttezett embercsoport elképesztő opportunizmusa. Ami, és ez a legbámulatosabb az egészben, tagadva nincs is.” Karátson, 110. „ma is lenyűgözőnek tartom a hatalmon levők cinizmusát”. Uo. 683.
- 84 Uo. 197.
- 85 Uo. 452.
- 86 Uo. 239.
- 87 A folyamat talán legjobb összefoglalása az irodalomra is kitekintve: N. Pál József: A „gulyákommunizmus” múltja és jelene – s ami mögötte van, in N. Pál József: *„A megtartók jöjjenek...”*. Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó.
- 88 Karátson: *i. m.* 27.
- 89 Például: „Magyaregregyre, gyermeki álmain falujába költöztünk, ahol a legvadabb szocializmus idején is eljártak templomba az emberek.” Rott: *Egy... 139*.
- 90 Orosz 2001, 9. Egy későbbi cikkében így ír erről: „Hiszen a konzervatív életérzés alapeleme, hogy örülünk annak, ami van, becsüljük meg, mert valami olyan teremtés következménye, ami az emberen túli, ami transzcendens, s ami nem fogható be a racionalitás logikájába. Heidegger is ide jutott késői írásaiban, amikor arról beszélt, hogy az embernek a létező pásztorának kell lennie. Gondoznia, ápolnia kell, amit kapott. Nem uralkodnia fölötte, még kevésbé lerombolni azt. Ilyen értelemben konzervatív az összes keleti vallás.” Mi az, hogy konzervatív? *Új Könyvpiac*, 2009. március.
- 91 Karátson, 406. Az idézet folytatásában sugallatos erővel különít el a szerző kétféle igazságfogalmat: „De itt most valami meglepőbe ütközünk. Amire nem is számítottunk volna már, az igazság mint amiért meg is halhat az ember (mint szent igazság) és az igazság mint a tényeknek való megfelelés (igaz, nem afirmatív

[Műhely]

- értelemben, hanem mint a problémára irányuló kín) egyszer csak egybeesnek. Igazat mond-e valaki, és ő-e 'az út, az igazság és az élet'".
- 92 Uo. 342.
- 93 „Pető Ivánnak az a gunyoros arckifejezése, ahogy az 'üdv történet'-ről meg a 'pártszerűen felfogott történelemírásról' beszél!" Uo. 99.
- 94 „Mit képzelnek ezek magukról, hogy így ítélkezni mernek élők s holtak felett?" Uo. 494. (Az önmegvetés és a felsőbbségérzés összefüggését fontos oldaláról mutatja meg Odo Marquard *Az egyetemes történelem és más mesék* [Bp., 2001, Atlantisz] című kötetében: „ha netán túlterhelnék a vádak – *megszabadulhatunk* a lelkiismerettől, ha magunk *válunk* lelkiismeretté a lelkiismeret ítélőszék tudniillik, amelynek hatalma alól kibújhatunk, ha magunk ítélünk” [24].)
- 95 „'A tudás és a hatalom azonos egymással': Baconnak ez az állítása határozza meg az újkori tudományos tudást mint a hatalomgyakorlás tudását. Ebből pedig az következik, hogy egy olyan társadalomban, amelyet minden téren ez a tudományos tudás vezérel, az ember egyéb magatartás- és tudásformái (a szenvedés, a fájdalom, a gyász, de éppúgy az öröm és a játék is) eleve meghatározott funkciókhoz rendelődnek, másodlagos tényezőkné számítanak, és alig tulajdonítanak jelentőséget kognitív, kritikai súlyoknak. Ezért különösen fontos, hogy a *Memoria passionis*ből bizonyosfajta *antitudás* képződjék meg.” Metz: *i. m.* 106.
- 96 Uo. 179, 185, 181, 373, 269, 168.
- 97 Például hozható még az Egedy Gergely *Konzervativizmus az ezredfordulón* című kötetében (Bp., 2001, Magyar Szemle) kifejtett konzervativizmusértelmezés: „A történelem a konzervatívok számára, Nisbet találó kifejezésével, 'lényegére csupasztatva nem egyéb, mint tapasztalat', ezt pedig ők többre tartják az elvont gondolati konstrukciónál. Az emberi tudás legfőbb forrása ugyanis a tapasztalat, s a felmerülő kérdések eldöntésénél ebből, nem pedig a valóságtól elvonatkoztatott eszmékből kell kiindulni. A konkrét valóság olyannyira összetett és sokszínű, hogy egyszerűen nem lehet elméleti sémákba gyömöszölni. A túlfeszített racionalitás hajlik arra, hogy a világot 'rendszereszerűnek' lássa, s ami a logikusnak tűnő struktúrákba nem fér bele, azt 'anomáliának' minősítse. E szemlélet idegen a konzervatívoktól" (144–145).
- 98 Orosz 2001, 41. Érdeemes a Taylor-idézetből is legalább az első mondatot kiragadni: „Oly korban élünk, amikor a mindenki számára megközelíthető kozmikus rend, amelyben erkölcsi forrásaink eredetét kutatjuk, csakis a személyes rezonancián keresztül áll rendelkezésre.” Uo. 41.
- 99 Uo. 41.
- 100 Orosz 2004, 45–46.
- 101 Molnár Tamás: *A gondolkodás archetípusai*. H. n., 2001, Kairosz Kiadó, 191, 192.
- 102 Metz: *i. m.* 106.
- 103 Rott: *Egy...* 128, 132.
- 104 Karátson teszi ezt szavá (363): „Hanem mit hallunk 36 évvel később: ez kísérlet lett volna arra, némely írókat a perbe fogástól megmenteni. Egy ilyen alku. Egy éve sincs még, hogy a magyar forradalom viharadai voltak! Akik elestek, úgy estek el, potyóresz. Az akasztottak dettó: szarért, húgyért mentek a bitófára. Ez viszonylag könnyen belátható. Az nem világos, miért lett volna akkora baj, ha még néhány író perbe fognak. Miért, csak segédmunkásperek lehetnek? – Akkor már túlvoltunk az Obersovszky–Gálin. Fölakasztani már, ha nem írja alá is senki sem, egyetlen író sem akasztottak volna fel.”
- A fizikai és szellemi munka közös lényegét talán Simone Weil fogalmazza meg a legmélyrehatóbban: „A fizikai munka, jóllehet terhes, önmagában véve egyáltalán nem lealacsonyító. Nem művészet, nem tudomány, valami más, aminek értéke azonban tökéletesen egyenrangú a művészetével és a tudományával. Mivel hasonlóképp hozzásegíthet a személytelen figyelemhez” (Simone Weil: *Ami személyes, és ami szent*. Bp., 1983, Vigília, 79.
- 105 *Magyar Nemzet*, 2005. április 23.

